

Investigating the Influence of Power on Safavid Period Prose: A Sociolinguistic Analysis Based on the Book *Alam Ara-ye Safavi*

Manizhe Pourali

Gahreman Shiri*

PhD. Graduate in Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran. E-mail: amtikha@gmail.com

Corresponding Author, Professor, Department of Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran. E-mail: ghahreman.shiri@gmail.com

Print ISSN:
2251-7138
Online ISSN:
2476-6186

Article Type:
Research Article

Article history:

Received October 19, 2022
Received in revised form December 26, 2022
Accepted January 08, 2023
Published Online January 06, 2025

Keywords:

power, power discourse, sociolinguistics, Safavid, Alam-ara-ye Abbasi

ABSTRACT

Language is one of the most prominent and significant stylistic elements in literary studies. Any change or transformation in the form and content of a literary work's language reflects the evolving attitudes and knowledge of both the creator and the society that influenced its creation. At times, language directly impacts the creation of literary styles and writing methods, while in other instances, it exerts its influence through various indirect forms. Literary styles can also shape language, leading to fundamental changes and evolutions within it. Throughout the history of literary development, we have witnessed occasions when governmental power influenced language and literary style, sometimes even controlling it. The Safavid government, which rose to power in Iran based on a religious ideology, consisted of three key components: 1) Safavid kings, 2) the Qizilbash, and 3) the religious ulama. These powers significantly impacted the style and content of the literary texts of that period. The study of language function in literary works and the power relations within them connects literary studies to the social sciences and linguistics. This study explores the influence of power on the prose works of the Safavid period, viewed through the lens of sociolinguistics, with a particular focus on the book *Alam-ara-ye Abbasi*. It aims to determine the extent and nature of the influence exerted by these powers on the prose of that era.

Cite this Article: Pourali, M., & Shiri, G. (2025). Investigating the Influence of Power on Safavid Period Prose: A Sociolinguistic Analysis Based on the Book *Alam Ara-ye Safavi*. *Literary Text Research*, 28 (102), 365-390. <https://doi.org/10.22054/ltr.2023.70609.3644>

© 2016 by Allameh Tabataba'i University Press

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir/>

DOI: <https://doi.org/10.22054/ltr.2023.70609.3644>

ATU
PRESS

Introduction

In literary and historical works, there are instances of language use that can be analyzed through the lens of other disciplines. The application of these sciences to literary texts takes these works beyond traditional literary study, which typically includes rhetoric and stylistic analysis, and brings them into the realm of other related fields. A scientific study of literary works is also important from the perspective of non-literary sciences. Consequently, within the socio-historical context of a given period, the ideological and relational functions of power dynamics can be examined in relation to social and political identity, and their influence on the style of the works of that era. This approach links the field of literature to the social sciences and linguistics.

"Sociology of language is one of the newest fields of modern linguistics that views language as a social phenomenon and examines it within its social and cultural context" (Modaresi, 1989: 9). Since many linguistic characteristics can be found in written works, studying literary works from a particular historical period helps to determine the type of influence language and society exert on each other. As Waterman (1968: 99) asserts, "language is fundamentally a social phenomenon, and its reality and realization only occur as a social establishment."

In the Safavid era, a period marked by the rise of multiple power structures, numerous works were produced, each shaped by the influence of specific powers and their related discourses. By examining these discourses and their changes, we can understand how the social, moral, and philosophical perspectives of the time evolved. The discourse of power governs human performance and the factors associated with it, transforming into a language within social fields. This power discourse can determine effective governance strategies, resistance tactics, and shape the relationship between language and culture.

Throughout the history of literary development in Iran, we observe that governmental power has often played a significant role in shaping language and literary style. For example, during the Timurid period, the government established literary and scientific societies, and writers and scholars worked under government institutions. At other times, intellectuals held power and influenced literature, as in the Gorkani period, when Iranian immigrant poets in India moved the literary style toward complexity. Additionally, during the Ghaznavid period, political and military power influenced literary production, with much of the literature being commissioned, often resulting in exaggerated praise in poetry and prose.

The Safavid government, which rose to power through religious ideology, was a political entity composed of three main pillars: 1. The Safavid kings, 2. The Qizilbash, and 3. Religious scholars. At the base of this power structure were various social groups, ranging from illiterate common people to educated intellectuals. The thoughts, culture, and language of these individuals were shaped by the three powerful entities at the top of the pyramid.

Literature Review

Many books and articles have been written about power and its influence on society, including Michel Foucault's *Knowledge and Power* and William Beeman's *Language and Dignity and Power in Iran*. Additionally, articles such as *Language, Power, and Ideology* by Jahangir Jahangiri, published in 2013 in the *Journal of Theoretical Policy Research*, also explore this topic. When it comes to Safavid prose, there are references to this subject in the stylistic works of Malkalsharai Bahar and Dr. Shamisa, and a detailed discussion is provided in Dr. Gahraman Shiri's *Imitation and Reduction*. However, no research has specifically addressed the influence of power on Safavid prose from the perspective of the sociology of language.

Methodology

In this research, the concept of power and its discourse are first explained through the library method. By considering the sociology of language, the study then explores the effects of the existing powers during the Safavid era on the prose of that period, with a particular focus on the book *Alam-ara-ye Abbasi* as the primary source.

Discussion and Conclusion

Powers influence language and shape the style and context of speech and writing. From the perspective of the sociology of language, both language and society mutually influence each other, and the works produced, along with their associated discourses, are also impacted by this dynamic relationship. During the Safavid era, a time of fragmented power where control was divided among several major groups (the religious clergy with Shiite ideology, ruling sultans and Qizilbash with popular culture, and intellectuals with scientific culture), we observe a combined effect of these various discourses on the literary works of the period. This diversity in power discourses is the primary reason for the eclectic nature of Safavid prose. In some works, the influence of religious power is clearly evident, while in others, the influence of Qizilbash culture and street life is more prominent.

In *Alam-ara-ye Abbasi*, the influence of intellectual power in alignment with governmental authority is more pronounced, reflecting the author's background as an educated individual holding a government position. This book serves as a prime example of the eclectic prose of the Safavid period, showcasing the combined impact of the visible and hidden powers of the time. The author processes popular culture, religious culture, and scientific culture into a mixed prose style, engaging the audience across different discourses throughout the text.

تأثیر قدرت بر نثر دوره صفوی بر اساس جامعه‌شناسی زبان با تکیه بر کتاب عالم آرای عباسی

دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، تهران، ایران. رایانامه: amtikha@gmail.com

نویسنده مسئول، استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، تهران، ایران. رایانامه:
ghahreman.shiri@gmail.com

منیزه پورعلی

قهرمان شیرینی*

چکیده

زبان یکی از برجسته‌ترین و مهم‌ترین عناصر سبکی در مطالعات و بررسی‌های ادبی به شمار می‌آید. هر نوع تغییر و تحول در فرم و محتوای زبان یک اثر ادبی، نشان‌دهنده سیر تحولات و تطورات نگارشی و دانشی خالق اثر و جامعه مؤثر بر پدید آمدن آن است. گاه زبان بر پدید آمدن سبک‌های ادبی و شیوه‌های نوشتاری تأثیر مستقیم دارد و گاه به صورت غیرمستقیم در قالب اشکال گوناگون اعمال قدرت می‌کند. گاهی نیز سبک‌های ادبی بر زبان چیرگی یافته و باعث تغییرات و تحولات اساسی در این حوزه می‌شوند. در تاریخ تحولات ادبی مشاهده می‌کنیم که گاهی قدرت حکومتی بر زبان و سبک ادبی تأثیرات فراوانی دارد و حتی به آن سمت و سو می‌دهد. حکومت صفوی در تاریخ ایران بر اساس یک ایدئولوژی مذهبی به قدرت رسید و این قدرت که از سه ضلع اصلی ۱- شاهان صفوی، ۲- قزلباشان و ۳- علمای دینی تشکیل می‌شد بر سبک و سیاق متون ادبی آن دوره تأثیر گذاشت. مطالعه رابطه کاربردی زبان در آثار ادبی و مناسبات قدرت، پژوهش‌های ادبی را با علوم اجتماعی و زبان‌شناسی پیوند می‌دهد. این پژوهش به گفتمان تأثیر قدرت بر آثار منثور دوره صفوی از منظر جامعه‌شناسی زبان با تکیه بر کتاب *عالم آرای عباسی* می‌پردازد و مشخص می‌کند که کدام قدرت‌ها با چه بسامدی بر نثر آن دوره تأثیر گذاشته‌اند.

شاپا چاپی:

۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی:

۲۴۷۶-۶۱۸۶

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۷/۲۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۱۰/۰۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۱۰/۱۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۰/۱۵

کلیدواژه‌ها:

قدرت،

گفتمان قدرت،

جامعه‌شناسی زبان،

صفویه،

عالم آرای عباسی.

استاد به این مقاله: پورعلی، منیزه و شیرینی، قهرمان. (۱۴۰۳). تأثیر قدرت بر نثر دوره صفوی بر اساس جامعه‌شناسی زبان با تکیه بر کتاب *عالم آرای*

عباسی. متن پژوهی ادبی، ۲۸(۱۰۲)، ۳۶۵-۳۹۰. <https://doi.org/10.22054/ltr.2023.70609.3644>

© ۲۰۱۶ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

آدرس سایت: <https://ltr.atu.ac.ir/>

۱. مقدمه

در آثار ادبی و تاریخی، کاربردهایی زبانی وجود دارند که می‌شود در تحلیل آن‌ها از علوم دیگر بهره برد و کاربرد این علوم در متون ادبی سبب می‌شود که این آثار از حیطة مطالعه ادبی صرف که شامل بلاغت و بررسی سبکی و... است، خارج و مورد توجه سایر علوم مربوط واقع شوند و مطالعه علمی آثار ادبی از نظر علوم غیرادبی هم حائز اهمیت قرار بگیرد. بنابراین، می‌توان در بافت تاریخی-اجتماعی یک دوره، کارکردهای ایدئولوژیک و رابطه مناسبات قدرت را از منظر هویت اجتماعی و سیاسی بر سبک آثار آن دوره بررسی کرد و حوزه ادبیات را به علوم اجتماعی و زبان‌شناسی پیوند داد. «جامعه‌شناسی زبان یکی از جدیدترین رشته‌های زبان‌شناسی نوین است که زبان را به عنوان پدیده‌ای اجتماعی می‌داند و در بافت اجتماعی-فرهنگی آن را بررسی می‌کند» (مدرسی، ۱۳۶۸: ۹) و از آنجا که بسیاری از خاصیت‌های زبانی را در آثار مکتوب می‌توان باز یافت، مطالعه آثار ادبی یک دوره تاریخی، مشخص‌کننده نوع تأثیر زبان و جامعه بر یکدیگر خواهد بود، چراکه «زبان در اصل یک پدیده اجتماعی است و فقط به عنوان یک تأسیس اجتماعی واقعیت و تحقق دارد» (واترمن، ۱۳۴۷: ۹۹).

در عصر صفویه که مهد بروز قدرت‌های چندگانه است، آثار زیادی تولید شده که هر یک از آن‌ها با توجه به تأثیرپذیری از قدرتی خاص و گفتمان مربوط به آن، جهت و شکل ویژه‌ای پیدا کرده است. در این پژوهش کوشش شده است تا به این قدرت‌ها و تأثیراتشان پرداخته شود و روشن شود که آیا این قدرت‌ها به صورت مساوی بر آثار این دوره تأثیر گذاشته‌اند؟

۲. پیشینه پژوهش

در مورد «قدرت و تأثیر آن بر جامعه» کتاب‌ها و مقالات زیادی نوشته شده است؛ از جمله کتاب *دانش و قدرت* از میشل فوکو^۲ (۱۳۹۹) و *زبان و منزلت و قدرت در ایران* از ویلیام بی‌من^۳ (۱۳۹۵).

مقاله‌ای چون «زبان، قدرت و ایدئولوژی» از جهانگیر جهانگیری (۱۳۹۲) در خصوص نثر صفوی هم در کتب سبک‌شناسی ملک‌الشعرای بهار و دکتر شمیسا مطالبی آورده شده و بخش

1. Waterman, J. T.

2. Foucault, P. M.

3. Beeman, W.

مفصلی در کتاب *تقلید و تنزل* از قهرمان شیری (۱۳۹۸) به این مبحث اختصاص داده شده است. اما در مورد تأثیر قدرت بر نثر صفوی از منظر جامعه‌شناسی زبان تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است. برای تحلیل و بررسی این مقوله ابتدا باید مفهوم کلی قدرت مشخص شود.

۳. روش پژوهش

در این پژوهش با روش کتابخانه‌ای ابتدا مفهوم قدرت و گفتمان آن تبیین شده تا با در نظر گرفتن جامعه‌شناسی زبان، جلوه‌های تأثیر قدرت‌های موجود در عصر صفوی بر نثر آن دوره با تکیه بر کتاب *عالم آرای عباسی* نشان داده شود.

۴. مبانی نظری

۴-۱. قدرت

«قدرت» مفهومی بسیار وسیع دارد و یکی از عام‌ترین مباحثی است که در اکثر علوم انسانی دیده می‌شود و مفهومش از توانایی انجام کاری یا القای چیزی تا تأثیر و نفوذ بر انسان و طبیعت و تغییر و کنترل روابط و ضوابط ساختار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی گسترده می‌شود. «قدرت، توانایی عام است به این معنا که می‌تواند برای اهداف متعدد و متنوعی به کار رود و البته تابع شرایط خاصی است» (هیندس^۱، ۱۳۸۰: ۴۰). فوکو^۲، قدرت و مناسبات آن را شبکه‌ای گسترده می‌داند که تا اعماق جامعه پیش رفته و همه افراد را به انحاء مختلف درگیر می‌کند. نیرویی چند ظرفیتی که در مجموعه‌ای متکثر از شبکه‌های اجتماعی و سیاسی و دینی در کل جامعه منتشر و پراکنده است و به شکل راهبردهای پیش برنده و پیش رونده در روابط بین افراد و ارگان‌ها دیده می‌شود.

ویر معتقد است که «قدرت عبارت است از فرصتی که در چهارچوب رابطه اجتماعی به وجود می‌آید و به فرد امکان می‌دهد اراده‌اش را حتی با وجود مقاومت دیگران بر آن‌ها تحمیل کند» (ویر^۳، ۱۳۶۷: ۱۳۹).

1. Hindess, B.
2. Foucault, P. M.
3. Weber, M.

از آنجا که از نظر جامعه‌شناسی زبان و زبان‌شناسی اجتماعی، زبان و جامعه بر یکدیگر تأثیر متقابل می‌گذارند و در اصل «زبان برای تعبیر خود بر شرایط و اوضاع و احوال تأثیر می‌نهد» (بی‌من، ۱۳۸۱: ۳۷) و بی‌گمان تأثیر می‌پذیرد، بررسی اثر زبان بر جامعه در محدوده تحقیقات زبان‌شناسی و بررسی تأثیر جامعه بر زبان در محدوده پژوهش‌های جامعه‌شناسی زبان و ادبیات قرار می‌گیرد. «زبان‌شناسی اجتماعی دلایل وجودی خود را از رابطه زبان با جامعه و تأثیر و تأثر آن‌ها با یکدیگر برمی‌گیرد. پس هر زبانی آینه جامعه‌ی خود به شمار می‌آید و در سیمای زبان است که ویژگی‌های جامعه از جمله متمدن بودن یا بدوی بودن، پیشرفت یا انحطاط نظام‌ها، ایدئولوژی‌ها، جهت‌گیری‌های فکری، هنری، اقتصادی و ... ظاهر می‌شود. معنای این سخن آن است که زبان از همه پدیده‌های اجتماعی آشکارا تأثیر می‌پذیرد» (رحیم‌العزازی، ۱۳۹۵: ۷۸).

قدرت از نظر پایگاه و جایگاه، اشکال گوناگونی می‌یابد و در فرم‌های متفاوت ظاهر می‌شود؛ از قدرت ایدئولوژیک دینی گرفته تا قدرت سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و مردمی. گاهی این قدرت‌ها ترکیب شده و نوع جدید چند وجهی را به وجود می‌آورند؛ «در نتیجه دیگر نمی‌توان کلیتی واحد برای قدرت قائل شد، بلکه ما با وجوه گوناگون قدرت در اشکال محلی، متغیر و در یک کلام «میکروفیزیک قدرت» مواجهیم» (داودی، ۱۳۹۰: ۱۰۶) که این ترکیب ممکن است از دو یا چند عنصر مجزا تشکیل شده باشد و بر اساس نوع ترکیب، محدوده و دایره نفوذ و سیطره آن نیز گوناگون و متفاوت می‌شود. «استفاده از قدرت گاه بسته به این است که مخفی باشد؛ یعنی اطاعت تابع قدرت [مثلاً نویسندگان] از عامل قدرت علنی نباشد» (گالبرایت^۱، ۱۳۸۱: ۷).

۴-۲. گفتمان قدرت

میشل فوکو (۱۹۸۴-۱۹۲۶) پایه‌گذار تحلیل گفتمان است که به مجموعه‌ای از گزاره‌ها که به یک شکل‌بندی گفتمانی مربوط باشند، گفتمان می‌گوید. «مفهوم گفتمان در اندیشه فوکو نسبت خاصی با ساخت‌گرایی دارد که بر محور روش «دیرینه‌شناسی» تنظیم شده است... که به صورت ساختارهای نامرئی و ناخودآگاه در پس اندیشه‌های منفرد، تئوری‌ها و سخنان روزمره نهفته است و قواعد خود را بر اندیشه، فلسفه، علم، رفتارها و گفتارها تحمیل می‌کند» (داودی، ۱۳۹۰: ۹۶). در اصل، گفتمان علل فرامتنی پدیده‌های جامعه‌ی بشری است. فوکو در جای

1. Galbraith, J. K.

دیگری گفتمان را چنین تعریف می‌کند: «مجموعه‌ای از قواعد تاریخی ناشناس که همیشه در زمان و مکان معرف یک دوران خاص دانسته می‌شوند و کارکرد ارتباطی در یک محدوده اجتماعی، اقتصادی، جغرافیایی و زبانی مشروط به آن‌هاست» (بشریه، ۱۳۷۸: ۲۱).

با در نظر گرفتن گفتمان‌ها و تغییرات آن‌ها است که نگاه به انسان‌ها و منزلت اجتماعی، اخلاقی و آثار آن‌ها دستخوش تغییر می‌شود و هویت می‌یابد. گفتمان قدرت، عملکرد انسان و عوامل مربوط به او و آثار تولیدی‌اش را زیر سلطه می‌آورد و به زبان دیگر در میادین اجتماعی می‌چرخد و می‌تواند راهبردهای مؤثر بر حاکمیت و مقاومت را تعیین و زبان و فرهنگ را به هم مربوط کند. «نقش‌دهی زبانی که با توجه به ادراکات ما از دنیای اطرافمان صورت می‌گیرد، تعیین‌کننده همان چیزی است که ما می‌خواهیم رابطه فرهنگ و زبان بنامیم» (پاکنهاد، ۱۳۸۱: ۲۴)، اما همه مکاتب ادبی و انتقادی از جمله گفتمان قدرت، خود را در بستر ادبیات تعریف می‌کنند و نیز به آن هویت می‌بخشند و آن را مورد واکاوی و بررسی قرار می‌دهند. «از نظر بیشتر پژوهشگران، ادبیات در مقام اصطلاح فراگیری که موضوعات بسیار متفاوتی را دربر می‌گیرد، پدیده‌ای در حال تحول است و هر مکتب انتقادی، بسته به اینکه فعالیت خود را چگونه تعریف کند، ادبیات را بر پایه تصورات خود بازآفرینی می‌کند» (مکاریک^۱، ۱۳۸۵: ۱۷). گفتمان قدرت هم آثار ادبی را از مواضع مختلفی بررسی می‌کند از جمله تأثیر جنسیت، اقتصاد، سیاست، قدرت و... بنابراین به نحوی می‌توان از منظر انتقادی به آن نگریست. تحلیل گفتمان انتقادی بر این امر تأکید دارد که «گفتمان، ابزاری در خدمت قدرت است که معمولاً درک نحوه کارکرد آن دشوار است» (جهانگیری، ۱۳۹۲: ۵۸). در این پژوهش تأثیر قدرت بر کتاب «عالم آرای عباسی» مورد واکاوی قرار می‌گیرد و جنبه‌های متفاوت بروز این تأثیرات به تصویر کشیده می‌شود. برای درک بهتر این موضوع به چگونگی تشکیل دولت صفوی و قدرت‌های موجود در آن می‌پردازیم.

۳-۴. قدرت در حکومت صفوی

سلسله صفوی در قرن دهم با کمک ایل‌های بزرگ و عوامل متعدد که در کتب تاریخی به آن‌ها اشاره شده است، توسط شاه اسماعیل پایه‌ریزی شد. «در اینجا باید یادآوری کنیم که نهضت اسماعیل صفوی، دعوتی بود با جوهر صوفیانه در چهارچوبی شیعیانه» (مصطفی‌الشیبی،

1. Makaryk, E. R.

۱۳۵۹: ۳۹۷)؛ یعنی با ظهور صفویان، حکومتی ایدئولوژیک به وجود آمد که تا آن زمان به این صورت سابقه نداشت. «در گذرگاه تاریخ گاه نمادهایی پیدا می‌شوند که در منظومه اندیشه آیندگان نقطه عطف لقب می‌گیرند؛ یعنی اتفاقاتی که همانند یک سمبل، دوره‌ای را از دوره‌های دیگر متمایز می‌کند و خود تبدیل به سرحلقه زنجیره تازه‌ای از مناسبات و مفاهیم می‌شود. یکی از این نقاط در جاده پر پیچ و خم ایران زمین، تشکیل سلسله صفویه است» (خلیلی، ۱۳۸۷: ۹). این حکومت از تشکیل تا انقراض، فراز و فرودهای زیادی را تجربه کرد و حوادث و عواملی برای تشکیل و سقوط داشت. «تاریخ سیاسی این دوره در سرتاسر ایران، عراق و آناتولی در خلال دوره مغولان، ایلخانان بعد از مغول و دولت‌های پیاپی آنها... مشحون از آشفتگی و فروپاشی امور است... تا آنجا که زمان برای تحول آمادگی داشت و این تحول را شاه اسماعیل و صفویان به وجود آوردند» (مزاوی، ۱۳۶۳: ۲۰۳).

دولت صفوی دوران ثبات و اقتدار و شکوفایی در همه زمینه‌ها را با شاه عباس اول و دوران انحطاط را بعد از او تجربه کرد تا اینکه با شروع سلطنت شاه سلطان حسین، پایان غم‌انگیزش رقم خورد. شاردن^۱ می‌گوید: «هنگامی که این پادشاه بزرگ [شاه عباس] از جهان رخت بریست، رونق و رفاه نیز از ایران رخت بریست» (سیوری^۲، ۱۳۷۲: ۲۲۵). در این میان منحنی قدرت تحت تأثیر عوامل مختلفی چون سلاطین صفوی، قزلباش‌ها، عالمان دین و عامه مردم بود و با در اوج قرار گرفتن هر یک از آنها تغییر می‌کرد که علاوه بر یک‌صدا نبودن قدرت، سبب تشتت و التقاطی شدن زبان و نثر این دوره شده است.

در تاریخ تحولات ادبی ایران مشاهده می‌کنیم که گاهی قدرت حکومتی بر زبان و سبک ادبی تأثیرات فراوان دارد و حتی به آن شکل و جهت می‌دهد؛ برای مثال، در دوره تیموری خود حکومت متولی برپایی انجمن‌های ادبی و علمی می‌شود و ادبا و علما، تحت نظارت ارکان دولتی به فعالیت می‌پردازند. گاهی نیز مشاهده می‌کنیم که قدرت در دستان خود روشنفکران زمانه قرار می‌گیرد و آنها هستند که به ادبیات سمت و سو می‌دهند و سبک‌ها را تعیین می‌کنند؛ مانند دوره گورکانی که شاعران مهاجر ایرانی در هند، سبک ادبی را به سمت پیچیدگی پیش می‌برند. گاهی هم قدرت سیاسی - نظامی تعیین‌کننده خط و مشی شاعران و نویسندگان است؛ مانند دوره غزنوی که ادبیات غالباً سفارشی و ستایشی می‌شود و مدایح غلوآمیز در نظم و نثر

1. Chardin, J.
2. Savory, R.

جلوای بارز می‌یابند. حکومت صفوی، بر اساس ایدئولوژی مذهبی به قدرت رسید و قدرت سیاسی این حکومت از سه ضلع اصلی تشکیل شده بود که عبارتند از: ۱- شاهان صفوی، ۲- قزلباشان و ۳- علمای دین. در قاعدهٔ این هرم قدرت، گروه‌های مختلف مردم از عوام بی‌سواد تا تحصیلکردگان و روشنفکران قرار داشتند که فکر و فرهنگ و زبان آنان به وسیلهٔ همان سه گروهی که در بالای هرم قرار داشتند، تعیین می‌شد. به دلیل آنکه «پدیدآوردگان قدرت در یک حکومت، توسعه‌دهندگان زبان و فرهنگ خود نیز هستند در دورهٔ صفویه اگر زبان فارسی در حوزهٔ گفتار و به تبعیت از آن در نگارش متون به سستی و ابتدال و انحطاط کشیده می‌شود، یکی از علت‌های بارز آن را باید در همین غلبهٔ دو عنصر عوامانگی و بیگانگی در جامعه جست‌وجو کرد» (شیری، ۱۳۹۸: ۳۱۵).

۴-۴. جامعه‌شناسی زبان

جامعه‌شناسی زبان از علوم نوپایی است که به بررسی تأثیرات مختلف اجتماع و فرهنگ بر زبان و برعکس می‌پردازد و نشان می‌دهد که دگرگونی‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی و... چگونه بر زبان و ادب هر دوره تأثیر می‌گذارد و به تبع، زبان و عوامل مربوط به آن چگونه بر سبک ادبی و فرهنگ مؤثر واقع می‌شوند. «میان ساخت زبان و ساخت جامعه و روندها و متغیرهای زبانی و اجتماعی، رابطهٔ تنگاتنگ وجود دارد و مطالعهٔ زبان جدا از بافت اجتماعی آن نمی‌تواند توصیفی همه‌جانبه و واقع‌گرایانه از آن به دست دهد» (مدرسی، ۱۳۶۸: ۱۴)؛ بنابراین، برای بررسی یک متن یا اثر ادبی باید به شرایط به وجود آمدن آن در جامعه‌ای که اثر در آن تولید شده است، توجه کرد، چراکه «زبان آشکارا به عنوان وسیله‌ای برای تسلط بر دیگران یا متقاعد کردن افراد مورد استفاده و سوءاستفاده قرار می‌گیرد و یکی از اهداف اصلی مطالعه‌ی بررسی گفتمان و شاید هدف اولیه‌اش ارتقاء فهم افراد از چگونگی این فرآیند است» (ویدوسن^۱، ۱۳۹۵: ۱۱۸).

در جوامعی که زبان به صورت التقاطی وجود دارد و هم‌زمان در آن چندزبانی دیده می‌شود، بررسی نوع زبان‌ها و فرهنگ غالب بر آنها تعیین‌کنندهٔ چرایی پدید آمدن متون و آثار مختلف ادبی خواهد بود. «وقتی به دلایل نظامی، سیاسی، اقتصادی، مذهبی و مانند آن، فرهنگ یک ملت یا قوم بر فرهنگ ملت یا قوم دیگری چیره شود، آثار این غلبه در زبان ملت

1. Widdowson, H. G.

مغلوب به صورت عناصر قرصی بی‌شمار ظاهر می‌شود» (باطنی، ۱۳۸۹: ۲۸) همچنین تنوع زبانی که می‌تواند به اشکال گوناگون گفتاری، شنیداری، خوانداری و نوشتاری ظاهر شود، مبین تأثیر فرهنگ طبقات مختلف اجتماعی از نظر پیشینه فرهنگی خواهد بود که هر کدام روشن‌کننده روابط پنهان بافت و اجتماع بر اثر تولیدی است و «جامعه‌شناسی زبان، همانند روان‌شناسی زبان از عالم نظری محض فراتر رفته و به عالم عمل گام می‌نهد» (هیدن الکین^۱، ۱۳۵۹: ۸۴) تا به طور کلی، متغیرهای زبانی و فرهنگی و اجتماعی را در تولید آثار بررسی کند و میزان قدرت نفوذ هریک را بسنجد و به نمایش بگذارد.

۴-۵. تأثیر قدرت بر زبان نثر دوره صفویه

همان‌طور که گفته شد قدرت در تمام اشکالش بر زبان و ادب جوامع تأثیرگذار است و سبک و سیاق نوشتار را دچار دگرگونی می‌کند. دوره صفویه که خود مظهر بروز قدرت‌های مختلف پنهان و آشکار است نیز از این امر مستثنی نیست و دلیل وجود زبان‌ها و سبک‌های مختلف آثار به وجود آمده در آن اجتماع را می‌توان در تأثیرات قدرت بر آن متون جست‌وجو کرد. «میان متغیرهای زبانی و طبقه‌های اجتماعی به عنوان یک متغیر غیرزبانی، همبستگی قابل ملاحظه‌ای وجود دارد؛ بنابراین، بخشی از تنوعات زبانی موجود در یک جامعه با توجه به عامل طبقه اجتماعی قابل توضیح است» (مدرسی، ۱۳۶۸: ۱۶۰). یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار بر زبان و فرهنگ جامعه، چندزبانی است.

در ایران همیشه چند زبانی وجود داشته است، اما در عصر صفوی این ویژگی بیشتر جلوه پیدا کرد. «در عالم هیچ زبانی نیست که بتواند از آمیختگی با زبان دیگر خود را برکنار دارد» (بهار، ۱۳۸۱: ۲۷۹)؛ طبقه روحانیت که بر زبان عربی اشراف داشتند و حتی برای برخی از آنان زبان مادریشان بود، شاهان و قزلباش‌ها که ترک بودند، مردم و اکثر بدنه جامعه که به فارسی تکلم می‌کردند، هر کدام در فرهنگ و ادب به سهم خود مؤثر بودند. این التقاطی بودن قدرت و زبان و فرهنگ در اجتماع، سبب پدید آمدن متونی التقاطی و بدون خلاقیت شد که بسامد نفوذ هر کدام از قدرت‌ها در آن‌ها متفاوت است. مثلاً در متون مذهبی ردپای قدرت روحانیت و تأثیر ایدئولوژی بیشتر دیده می‌شود و در متون تاریخی که توسط پادشاهان یا نویسندگان تحت تأثیر طبقه‌ی قزلباش‌ها تألیف شده، ردپای نفوذ فرهنگ عامه به طور بارزتری پیداست و

1. Haden Elgin, S.

در کتب تاریخی یا غیر از آنکه توسط علما و ادبای تحصیلکرده به نگارش درآمده، ردپای تأثیر ادبیات فخیم و جریان روشنفکر مشهود است. در واقع «ادبیات در عهد صفوی به استثنای ادبیات مذهبی رو به انحطاط نهاد، زیرا که شاهان صفوی به امور دیگری مثل کشورداری و کشورگشایی مشغول بودند» (میراحمدی، ۱۳۶۳: ۷۵).

۵. یافته‌های پژوهش

۱-۵. عالم آرای عباسی

عالم آرای عباسی کتابی تاریخی است به زبان فارسی که اسکندر بیگ ترکمان، آن را در ۱۰۲۵ هجری شمسی به رشته تحریر درآورده است و تاریخ زندگی پادشاهان صفوی از زمان شاه اسماعیل یکم تا پایان پادشاهی شاه عباس کبیر را شامل می‌شود و نسبت به سایر آثار دوره صفوی به نثری ساده و محکم نوشته شده که این امر ناشی از سواد و سمّت نویسنده است، اما در کل می‌توان گفت «نثر نویسان این دوره به لحاظ ساختار زبانی عمدتاً تسلیم خصوصیات صفتی شدند که پیش از این در عهد تیموری رواج یافته بود. بنابراین، رویداد بدیعی در نثر فارسی این دوران به وقوع نپیوست، بلکه نویسندگان صفوی همان ظرفیت‌های ادبی گذشته را به خدمت گرفتند و با تأثیرپذیری و استفاده فراوان از کلمات عربی و ترکی در فن نویسندگی پیش از دوران تیموری زمینه انشقاق نثر فارسی از سبک سلیس و لطیف دوران گذشته را به وجود آوردند» (بهرام‌نژاد، ۱۳۹۷: ۲۲۹). در این پژوهش کتاب *عالم آرای عباسی* به عنوان نمونه‌ای کامل از سبک التقاطی دوره صفوی انتخاب شده است که تأثیر سه جریان قدرت با بسامدهای مختلف در آن دیده می‌شود.

۲-۵. ویژگی‌های سبک التقاطی در کتاب *عالم آرای عباسی*

نثر این کتاب درخور تأمل است و سوی جنبه‌های روشنگر تاریخی از نظر سبکی حائز اهمیت است و از نمونه‌های برتر وقایع‌نگاری این عصر محسوب می‌شود که از منظر گفتمانی با تأثیر از قدرت روشنفکران و سایر قدرت‌های موجود در آن عصر به نگارش درآمده و از منظر جامعه‌شناسی زبان، تقریباً همه‌ی خصایص اجتماعی و گفتمان‌های جریانات آن عصر را انعکاس داده است. می‌دانیم که هر طبقه اجتماعی، تحت نفوذ یک قدرت سیاسی قرار دارد و جانبدار

تحمیلات اهداف آن به حساب می‌آید و این حقیقت پدید آورنده نوعی از تعاملات و کنش‌ها و منش‌ها در اجتماع و ادبیات می‌شود که در بافت زبانی آن‌ها نمودار است.

«بعضی از زبان‌ها اختلاف سطح اجتماعی گویندگان خود را چنان نشان نمی‌دهند، اما بعضی دیگر این اختلاف را به طور بارزی آشکار می‌کنند» (باطنی، ۱۳۸۹: ۴۴) و این مورد به عواملی مثل موضوع و نحوه بیان و شیوهی کاربرد روابط اجتماعی بستگی دارد؛ چنان که یک عالم و یک حاکم و یک کارگر در زندگی هرگز شبیه هم سخن نمی‌گویند و اگر مطلبی هم بنویسند، قطعاً با هم تفاوت‌های اساسی خواهد داشت. اصطلاحات خاصی که در گفتار کاربرد دارد در نوشتار محدود می‌شود و بنابراین نوشتار و گفتار دارای سبک و زبانی جداگانه‌اند که البته گاهی با هم مخلوط شده و سبکی ترکیبی پدید می‌آورند و همچنین «در هر سطح نیز محدودیت‌های همانندی وجود دارد؛ به این معنی که اگر فرضاً واژه‌ای که به سطح گفتاری معینی تعلق دارد به کار رود در آن صورت فقط سایر واژه‌های متعلق به همان سطح می‌توانند به دنبال آن قرار گیرند» (ترادگیل^۱، ۱۳۷۶: ۱۳۸-۱۳۹).

به طور کلی، سبک ادبی و زبان نوشتاری دوره صفویه خصوصاً در آثاری مانند *عالم آرای عباسی* مختلط، ملتقط و متغیرالحال است و می‌توان یکی از دلایل این آشفته حالی را در آشفته‌گی‌های سیاسی و اجتماعی جست‌وجو کرد و بدون شک «این رفتارها، تأثیر مخربی روی آموزش و فرهنگ و ادب به وسیله مردم و نویسندگان و شاعران می‌گذارد» (شیری، ۱۳۹۸: ۳۱۶).

۳-۵. تأثیر قدرت روشنفکران تحصیلکرده بر کتاب *عالم آرای عباسی*

روشنفکران در هر برهه تاریخی دارای قدرتی هستند که با سبکی خاص در آثارشان بر جامعه تأثیر می‌گذارند و از آن تأثیر می‌پذیرند. «بحث جامعه‌شناختی درباره رابطه قدرت به مثابه مفهوم در مورد عاملیت فردی و مفاهیم تعین ساختاری پایانی ندارد» (آرکلگ^۲، ۱۳۷۹: ۲۳۴)، اما همین قدرت سبب بروز تفاوت اساسی بین نوشتار یک روشنفکر تحصیلکرده با یک نویسنده عادی می‌شود. از آنجا که اسکندر بیگ از جمله منشیان دربار صفویان بوده در کتاب خود سعی کرده است از شیوه بیانی تقریباً فاخر استفاده کند و معلومات ادبی خود را چاشنی معلومات تاریخی گرداند و به کلامش نوعی استواری ببخشد که در سایر آثار و جریان‌های نثری این دوره

1. Trudgil, P.
2. R Glegg, S.

(گفتار گرای عامه‌پسند و عرب‌گرای مذهبی) دیده نمی‌شود. از جمله نموده‌های تأثیر این قدرت را می‌توان در استفاده از سجع‌های مناسب، کلمات منشینانه خاص، واج‌آرایی‌های نثری، ضرب‌المثل‌های ادبی، پرهیز از افراط در سبک‌گفتاری، مشاهده کرد. در ضمن یکی از نشانه‌های این تأثیر، دقت نظر در ارائه تاریخ عرضه شده است که برخلاف تاریخ عالم آرای صفوی، صحیح و درست و با حفظ امانتداری انجام شده و کمتر به اغراق و افسانه‌سازی پرداخته است.

اسکندر بیگ «به طرز عجیبی در واقعیات دقیق است و در ارائه تاریخ امور گشاده دست است» (سیوری، ۱۳۸۰: ۲۱۷-۲۱۸). در زیر برخی از جلوه‌های تأثیر این قدرت بیان می‌شود:

۱- در این کتاب تا جای امکان سعی شده که از آوردن جملات بدون فعل امساک شود و برخلاف سایر آثار این دوره، اکثر جملات با قاعده‌ای کلی دارای فعل هستند (اگرچه در این میان وجه و صفتی نیز به کار رفته است).

«از سوانح که وقوع یافت فرار نمودن ملک جهانگیر رستم‌داری پسر ملک سلطان محمد حاکم کجور است. ملک سلطان محمود و پدر او در امور دین و دولت سست اعتقاد بود بلکه شیوه‌ی الحاد قوی‌تر می‌نمود.»

(همان: ۵۰۳)

۲- در جملات توصیفی و توضیحی نوعی سجع که یادآور سبک فخیم قدیم است به چشم می‌خورد که بیانگر سواد ادبی و مهارت نویسندگی صاحب اثر است. «تقلید از نثر موزون مصنوع نیز یکی از هنرهای متداول در این دوران است، اما نه به شیوه مقامات حمیدی یا تاریخ و صاف که انبوهی از کلمات ناآشنا را در کنار یکدیگر قرار می‌دهند... بلکه به شیوه‌ای معتدل و متعادل و با استفاده از کلمات آشنا و تا حدودی متداول در میان افراد تحصیل کرده و علم و ادب آموخته» (شیری، ۱۳۹۸: ۳۹۰).

«نواب جهانبانی را که آغاز جوانی و استدراک لذات نفسانی و کام ستانی بود اوقات شریف به سریر و صحبت صرف شده همواره با مخصوصان و هم صحبتان در خلوات بزم عشرت آراسته اقتداح ریحانی و جرعه‌های نشاط افزای دوستکامی می‌کشید.»

(همان: ۲۹۶)

۳- علاوه بر آرایه‌های ساده‌ای مثل تشبیه، استفاده از واج‌آرایی‌های هنرمندانه در نثر که آدم را به یاد شعر می‌اندازد و به زیبایی کلام می‌افزاید در این کتاب زیاد دیده می‌شود:

«از آن طرف بهادران اوزبکیه سپاه منصور را چون رجم تیرباران کرده به نوک ناوک ترک تاتارک دلیران می‌دوختند.»

(همان: ۵۴)

۴- استفاده از ضرب‌المثل‌های ادبی در قالب شعر نیز یکی از جنبه‌های بروز قدرت روشنفکری در کلام این نویسنده است؛ در صورتی که در کتاب عالم آرای صفوی اکثر امثال عامیانه هستند.

«چون قلندر مرد بی‌عقل ابله طراز بود به مدلول این مصرع که «چراغ کذب را نبود فروغی» روز به روز کذب آمیز او بر الوار ظاهر شدن گرفت.»

(همان: ۳۷۳)

۵- آوردن واژگان و ترکیبات خاص منشیانه نیز نوعی نمود روشنفکری و فاضل‌مآبی است که در جای جای این کتاب عرض اندام می‌کند. عباراتی مثل حسب الامر، حسب الفرموده، حسب الاستدعاء، حسب الفرمان، حسب الاشارة، حسب المرام و حسب الحکم و... نمونه‌های این کاربرد هستند.

«حسب الاستدعاء ظهیرالسلطنه محمد بابر میرزا حکم حکم همایون عز صدر یافت که آنچه او از مملکت ماوراء النهر به سعی خود فتح نماید برو مسلم باشد.»

(همان: ۳۹)

۶- در این کتاب به جنبه‌های فلسفی و حکمی و روان‌شناختی هم پرداخته شده است. «هاجسون در اثر به یاد ماندنی‌اش به نام سرگذشت اسلام از دقت خردمندانه تاریخ شاه عباس کبیر اثر اسکندر بیگ و از درک روان‌شناسانه و دل‌بستگی وسیعی که در مورد حوادث دنبال شده نشان می‌دهد، سخن می‌گوید» (سیوری، ۱۳۷۲: ۲۱۳) مثلاً در ابتدای کتاب درباره بحث فلسفی قدوم و حدوث سخن می‌گوید:

«آنان که بدین آرزوی غفلت افزا پای جسارت بر شاهراه مقصود نهاده‌اند سرگردانان بادیه حیرتند که در اولین گام خواهش و سپاسگزاری در گل مانده‌اند، سرنشینان کوی نادانیند که از جهان هوش و خرد دور افتاده‌اند و آن‌ها که به گمان دریافت نشان صمدیت در بزم دانش شمع یقین افروخته به قیل و قال حدوث و قدوم درمانده.»

(ترکمان، ۱۳۸۲: ۱)

۵-۴. تأثیر قدرت مذهبی و روحانیت بر کتاب عالم آرای عباسی

کتاب *عالم آرای عباسی* یک کتاب تاریخی با قلم روشنفکرانه است، اما از تأثیر قدرت ایدئولوژی و مذهب دور نمانده و به طور کلی تحت تأثیر عربی‌گرایی روحانیت آن عصر قرار دارد. از آنجا که «هژمونی حتی در برابر افرادی که عمل نمی‌کنند، پایه‌ای مجازی برای ایجاد سلطه‌ای بلامنازع می‌شود» (آرکلگ، ۱۳۷۹: ۸۹). قلم اسکندر بیگ هم تحت نفوذ هژمونی گفتمان مذهب با جلوه‌ی عربی‌نویسی قرار گرفته است. قدرت مذهب بر ذهن و زبان انسان‌ها حتی اگر آشکار نباشد به صورت ناخودآگاه مؤثر واقع می‌شود. در این کتاب آیات و احادیث و سلام و تحیت‌هایی که پس از نام ائمه استفاده شده است، نشان‌دهنده این تأثیر پنهانی است. از نظر جامعه‌شناسی، چون اسکندر بیگ در دوره صفویه می‌زیسته که قدرت غالب فکری و گفتمان شیعه در دستان روحانیت مقتدر است، پس از قلم و فکر آنان تأثیر گرفته و نیز به دلیل چندزبانگی جامعه از کلمات عربی نامعمول در بافت جملات فارسی استفاده کرده است و گاهی نیز به شیوه‌ی کلام عرب، تطابق صفت و موصوف را رعایت کرده و قیود تنوین دار عربی به کار برده است.

ذکر این نکته لازم است که چون نویسنده تسلط کافی بر زبان فارسی دارد و خود از منشیان ماهر دربار است، نحو عربی در جملات کتابش راه ندارد و شبیه سایر کتاب‌های این دوره از جمله رساله در پادشاهی صفوی، شیوه ترجمه لفظ به لفظ را به سبک روحانیت به کار نبرده است. در ادامه برخی از جلوه‌های تأثیر قدرت مذهب و التقاط جریان نثر عرب‌گرای روحانیت را در این کتاب بر می‌شمیریم.

۱- به تبعیت از سبک رایج این دوره از آیات و احادیث و اشعار و امثال عربی برای زینت بخشیدن و شاهد آوردن در نوشتار استفاده شده است که بیان می‌کند قلم نویسنده بی‌تأثیر از قدرت روحانیت نبوده است و می‌دانیم که «تشیع اثنی‌عشری مهم‌ترین عامل در تبلیغات مذهبی و

ایدئولوژی سیاسی صفویه بود» (سیوری، ۱۳۷۲: ۲۶) و گفتمان شیعه یکی از عوامل گرایش به عربی‌گویی و عربی‌گرایی در آن دوره است.

«از سروش غیبی ما صدق این ابیات که از نتایج افکار معجز آثار حضرت شاه اولیاء سرور انقیاء مفتاح عقده گشای کنوز أنا مدینة العلم و علی بأبها است در خاطرشان خطور می‌نمود:

و کم لله من لطف خفی   یدق خفاه عن فهم الزکی
و کم یسراتی من بعد عسر   و فرج کربه القلب الشجی»

(ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۴۳)

۲- استفاده از کلمات و عبارات عربی در بافت جملات فارسی از نشانه‌های قدرت نفوذ زبان عربی بر نثر این کتاب است و اگرچه بسامد آن به اندازه نثرهای عرب‌گرای تحت نفوذ قدرت روحانیت نیست، باز هم رگه‌هایی از همان ویژگی در این کتاب قابل مشاهده است. آوردن کلمه‌های عربی غیر از آیات و احادیث که در زبان معمول بر کلام عموم جاری نیست، تابع همین ویژگی است مثلاً کلمه عود به جای برگشت یا کلمه ناس به جای مردم و ... در ضمن در این کتاب طبق عادت مرسوم سبک آن دوره، تاریخ وقایع به زبان عربی نوشته شده است که خود دلیلی دیگر بر اثبات مدعاست.

«سایر الناس که در اردوی همایون جمع آمده بودند علی هذا القیاس بعد از عرض سپاه از بیلاق بازار جاهی به عزم قتال مخالفان به دبدبه اکاسره و کوبه کیان در حرکت آمدند.»

(همان: ۷۸)

«فرستادگان به وسیله امراء و مصلحان به شرف سجده نواب اشرف و جهانبانی مشرف گشته مقتضی المرام عود نمودند.»

(همان: ۲۸۳)

۳- استفاده بیش از حد از قیود عربی با تنوین نیز می‌تواند از آثار نفوذ قدرت عرب‌گرایی در نثر به شمار آید که در این کتاب مثل کتاب‌هایی که تحت نفوذ قدرت مذهبی به قلم روحانیون در آمده‌اند، به تنوع و وفور مصداق دارد.

«شاهقلی سلطان افشار و رفقاء الوس و احشام اخلاط را تاخته، موازی پنج هزار اسب و یک صد هزار گوسفند و پنجاه هزار گاو به دست آورده، سالمأ غانماً باز گشتند.»

(همان: ۷۳)

«قهرمان مهتر پادشاهی با جلای ایشان حکم فرموده همگی را جبراً قهراً از دیار خود بیرون کرده به مازندران فرستادند.»

(همان: ۴۱۷)

۴- تطابق موصوف و صفت از منظر تأنیث و عدد که خاص زبان عربی است و در زبان فارسی نباید به کار رود، در این کتاب لحاظ شده است.

«بدین عزیمت ظاهراً قربت و خویشی و رضاجویی خاطر عمه محترمه خود را وسیله ساخت و به احضار شاهزادگان حکم کرد.»

(همان: ۲۲)

«آن حضرت نیز خلاع فاخره و انعامات و افره فراخور حال مرحمت فرمودند.»

(همان: ۹۹)

۵-۵. تأثیر قدرت عامه بر نثر عالم آرای عباسی

این کتاب از قدرت عامه نیز تأثیر گرفته و نشانه‌های نثر گفتار گرا - اگرچه اندک - در آن دیده می‌شود و البته باید این را در نظر داشته باشیم که نزدیکی کلام نوشتاری به زبان گفتاری یکی از خصایص عمومی نثرنویسی در عصر صفوی است که در کتاب‌های مختلف آن دوره با بسامدهای گوناگون مشاهده می‌شود. از آنجا که اسکندر بیگک سعی کرده است که کلامی فاخر ارائه دهد؛ بنابراین، جلوه‌های این ویژگی در کلامش کمتر از سایر آثار مشابه است، اما باز هم گاهی این

عدول از قاعده نثر نوشتاری را سهواً در اثرش مشاهده می‌کنیم و می‌بینیم که امکانات زبان گفتاری را در اختیار زبان نوشتاری قرار داده است. «به دلیل استفاده التقاطی و بی‌حساب و کتاب این گونه امکانات است که نثر دوره صفوی به پدیده‌ای درهم آمیخته و بی‌هویت تبدیل شده است» (شیری، ۱۳۹۸: ۳۶۲). در زیر جلوه‌های تأثیر این قدرت را در کتاب *عالم آرای عباسی* مشاهده می‌کنیم:

۱- حذف افعال و آوردن وجه وصفی که در اکثر آثار این دوره به صورت موتیف‌وار دیده می‌شود در این کتاب نیز به چشم می‌خورد و نشان از قدرت گفتمان فرهنگ عامه دارد که بر زبان نثر نفوذ کرده و سبکی ملتقط را پدید آورده است. شاید این ویژگی سبب ایجاز باشد «اما چون توصیف‌های متوالی و مسلسل‌وار برای تملق‌گویی و تعریف و تمجید از شخصیت‌ها در این سال‌ها از رواج و گسترده‌گی برخوردار است، این شیوه در همه انواع نوشته‌ها به خصوص در مشآت و تاریخ‌نویسی استفاده فراوان دارد... اما این عنصر بلاغی نیز نه تنها کمکی به آفرینش نثر زیبا نمی‌کند، بلکه حتی باعث ابهام و اختلال در کلام می‌شود؛ البته ارزیابی کامل آن باید درون متن انجام پذیرد» (همان: ۳۷۰).

«شاه جنت مکان از اراده فاسد او آگاه گشته بر سر اوایلغار فرمودند مشارالیه از مهابت آن حضرت اندیشیده به سرعت برق و باد به جانب آذربایجان گریخته خود را به قلعه وان انداخته متحصن شد.»

(ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۹)

۲) استفاده از الفاظ و اصطلاحات عامیانه که در زبان گفتار و نثر گفتارگرا به شدت دیده می‌شود در این کتاب با بسامد کمتری وجود دارد. فحش‌های عامیانه هم که از مظاهر فرهنگ عامه هستند، در این کتاب نمود دارد؛ مثل بد رگ، نمک به حرام، حرامزاده و... البته رواج این گونه فحش‌ها در آن عصر به خاطر حضور قزلباشان در جامعه بیشتر شده بود و «نثر فارسی در دوره صفوی به دلیل ناگزیری در هم زیستی با این گروه‌های متنوع و حتی نا هم‌سنخ و برخوردار از زبان و فرهنگ بیگانه، چاره‌ای جز هم سوئی و تن دادن به تلون و تزلزل و کنش التقاطی در پروزات عینی خود ندارد... به این دلیل است که می‌توان به سادگی ادعا کرد که فضای غالب بر جامعه‌ی صفوی به رغم فراوانی عالمان دینی، در مجموع یک فضای کاملاً عوامانه است» (شیری، ۱۳۹۸: ۳۷۰).

۳۱۷). در کل کتاب برای شروع خبر و رویدادها از کلمه القصة یا الحاصل استفاده شده که کلماتی گفتاری هستند. اصطلاحاتی چون الله اعلم، فی الفور، مثل برق و باد، شربت شهادت و... نیز در این کتاب فراوان آمده است.

«الحاصل با دلی پر حسرت و خاطری نالان قطع تعلق از خراسان کرده روانه بخارا شد.»

(ترکمان، ۱۳۸۲: ۵۸)

«اگر در سیاست این گونه بد رگان تأخیر رود منجر به فساد کلی می شود.»

(همان: ۱۱۸)

«زال بیک از جمله حرام نمکانست و ما صوفیان دولتخواهان را اعتماد به جانب او نیست.»

(همان: ۱۲۰)

۳- جابه‌جایی‌های نحوی به شیوه زبان گفتار نیز یکی از مصادیق تأثیر قدرت عوام بر نثر این کتاب است که اندک، اما دیده می‌شود. این جابه‌جایی در حوزه فعل‌ها اتفاق نیفتاده و بیشتر به صورت تقدم برخی متمم‌ها و مفعول‌ها بر یکدیگر روی داده است؛ گرچه گاهی تقدم یک فعل مانند «خواست» به شیوه عامیانه جلوه‌ای از این ویژگی می‌تواند باشد. این تزلزل‌های کلامی باعث ناهماهنگی و ناهمگونی سخن می‌شود و بافت یک‌دست نثر را از بین می‌برد و ترکیبی ناموزون در سبک پدید می‌آورد. «همانگ نبودن تلفیق گونه‌های نثر با یکدیگر نیز از خصوصیات نثر صفوی است؛ به این معنا که گاه در اوج استفاده از کلمات با فخامت و پرطمطراق ادبی یا عباراتی تکلف‌آمیز فنی به یک‌باره شماری از افعال خاص نثر مرسل به عرصه وارد می‌شوند و از آنجا که نویسندگان این دوره، در حد نویسندگان دوره مغول، مهارت لازم برای ایجاد هماهنگی بین گونه‌های مختلف نثر را ندارند، ناگهان لحن و آهنگ و یک‌دستی کلام دچار تغییر فاحش می‌شود و نوشته هویت جدی و رسمی خود را از دست می‌دهد» (شیرینی، ۱۳۹۸: ۳۸۷)

«فورچی باشی خواست که میانه‌ی نواب جهان‌بانی و امیر خان مهم به اصلاح آورد.»

(همان: ۲۹۸)

«در ایام عاشورا که شاه و سپاه در شهادت شهید اتماسیه پوش بودند ساعتی اختیار کرده در یورت ترترجاهی شاهزاده را به خدمت والد نامدار بردند.»

(همان: ۳۵۲)

۴- واژگان و اصطلاحات ترکی در این کتاب بسیار به کار رفته و این یکی از نشانه‌های تأثیر قدرت عوامانگی است. می‌دانیم که زبان ترکی و عربی در عصر صفوی به عنوان زبان‌های کاربردی بیگانه در جامعه و حکومت حضور داشتند، اما در زبان فارسی مستحیل شدند و از آنجایی که «در مواردی که اقلیت زبانی کوچک‌تر یا کم نفوذتر باشد، غیرمحمتمل است که زبان یا زبان‌های اقلیت مقام رسمی داشته باشند و متکلمین آن‌ها اغلب از روی ضرورت علمی محض به دو زبانی می‌گرایند» (ترادگیل، ۱۳۸۱: ۱۸۴). در این دوره نیز اساس کار تکلم و نویسندگی، زبان فارسی بود، اما این دو زبان نیز به موازات در کنار زبان فارسی استفاده می‌شدند و بر زبان فارسی تأثیرات غیرقابل انکاری بر جا گذاشتند. کلمات و ترکیبات ترکی دیوانی مثل یوزباشی، قورچی‌باشی، قورخانه، الکاء، قراول، یورت و... را در کنار اشعار ترکی در این کتاب به وفور می‌بینیم که متأثر از قدرت نفوذ گفتمان فرهنگ و زبان سلاطین و قزلباشان ترک تبار است.

«مشار الیه انگشت قبول بر دیده نهاده حسب الاشاره‌ی همایون به لوازم آن پرداخت و این رباعی به ترکی گفت به خدمت نواب سکندر شأن فرستاد:

ای شاه جهان بی اثر اولدی یمکم   دودتی غم الی تیکانی اتکم
یوز بیلدکی خدمتله در کاهنده   سولدوش امکانه دودتی آخرامکم»

(ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۶۰)

۵- استفاده از شیوه نقلانه به دلیل رواج نقالی در قهوه‌خانه‌ها برای آغاز مطالب، یکی دیگر از تأثیرات زبان گفتاری بر نوشتاری است که وقتی در متن با این‌گونه بیان مواجه می‌شویم به یاد نقالان در قهوه‌خانه‌های صفوی می‌افتیم که با مقدمه‌ای موزون به نقل و طرح داستان یا ماجرا می‌پرداختند.

«نغمه پردازان بزم دلگشایی و معرکه آرایان رزم سخن آرای، خروج پادشاه ستوده سیر حمیده فعال، صف آرای معرکه‌ی کشورگشایی، مرحله پیمای بادیه جویایی، انجمن افروز بزم اقبال، آفتاب جهان آرای آسمان جاه و جلال، جام جهان‌نمای دولت حیدری، آینه رونمای مذهب حق اثنی‌عشری، شجاعت و رزم‌آزمایی و اخبار کشورگیری و جهان‌گشایی آن شهریار والاگهر مرتضوی خصال را در انجمن حدیث آرای بدین نمط گزارش داده که...»

(همان: ۲۵)

۶- بیان خواب و رؤیا نیز از نشانه‌های فرهنگ عامه محسوب می‌شود که در کتاب‌هایی مثل تذکره شاه طهماسب و عالم آرای صفوی به وفور دیده می‌شود و در این کتاب با بسامد خیلی کم، وجود دارد و به آن جنبه‌ای عوامانه داده است.

«از جمله شبی در خواب دید که شمشیری در میدان و کلاه سموری در سر دارد و چون کلاه از سر بر می‌دارد آفتابی از فرق همایونش طالع می‌گردد که عالم را روشنی می‌بخشد.»

(همان: ۱۳)

۶. بحث و نتیجه‌گیری

قدرت‌ها بر زبان تأثیرگذارند و سبک و سیاق گفتار و نوشتار را تعیین می‌کنند. از نظر جامعه‌شناسی زبان، هم زبان و هم اجتماع به طور متقابل بر یکدیگر اثر می‌گذارند و در این میان آثار تولید شده و گفتمان مربوط به آن‌ها نیز تحت تأثیر این معادله‌ی متقابل قرار می‌گیرند. در دوره صفویه که تک‌صدایی در قدرت وجود نداشت و قدرت در بین چند گروه عمده (روحانیت مذهبی با ایدئولوژی شیعه، سلاطین حاکم و قزلباش‌ها با فرهنگ عامه و روشنفکران با فرهنگ علمی) تقسیم شده بود، شاهد تأثیر ترکیبی گفتمان این قدرت‌ها بر آثار تولید شده در آن عصریم و دلیل اصلی التقاطی بودن زبان نثر در دوره صفویه هم همین امر است. در برخی آثار، بازتاب قدرت مذهبی کاملاً نمایان است و در برخی آثار، تأثیر قدرت قزلباشان با فرهنگ کوچک‌بازاری نمود پیدا کرده است. در کتاب *عالم آرای عباسی* به دلیل دانش نویسنده که فردی تحصیلکرده

و دارای منصب حکومتی بود، جنبه‌های تأثیر قدرت جریان روشنفکری در راستای قدرت حکومتی بسامد بیشتری دارد. این کتاب ویرترین نثر التقاطی دوره صفوی محسوب می‌شود که بازتاب تأثیر تمامی قدرت‌های پیدا و پنهان زمان خود را با بسامد گوناگون در قالب نوشتار نمایش می‌دهد و مؤلفش فرهنگ عامه و فرهنگ مذهبی و فرهنگ علمی را در نثری ترکیبی با قلمی منشیانه پردازش کرده است و در تمام کتاب مخاطبین را درگیر گفتمان‌های مختلف می‌نماید.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی ندارند.

منابع

- آرک‌لگ، استوارت. (۱۳۷۹). چهارچوب‌های قدرت. ترجمه مصطفی یونسی. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۸۹). زبان و جامعه‌شناسی (مجموعه مقالات). ترجمه محمود خوشنام و منوچهر غیبی. چاپ دوم. تهران: انتشارات کتابخانه ملی ایران.
- بشریه، حسین. (۱۳۷۸). دوست و جامعه مدنی، گفتمان‌های جامعه‌شناسی سیاسی. قم: انتشارات نقد و نظر.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۱). سبک‌شناسی. جلد اول. تهران: انتشارات زوار.
- بهرام‌نژاد، محسن. (۱۳۹۷). تاریخ فرهنگ و تمدن ایران. تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- بی‌من، ویلیام. (۱۳۸۱). زبان، منزلت و قدرت در ایران. ترجمه رضا ذوقدار مقدم. تهران: نشر نی.
- پاکنهادجبروتی، مریم. (۱۳۸۱). فرادستی و فرودستی در زبان. تهران: انتشارات گام نو.
- ترادگیل، پیترو. (۱۳۷۶). زبان‌شناسی اجتماعی، درآمدی بر زبان و جامعه. ترجمه محمد طباطبایی. تهران: نشر آگاه.
- ترکمان، اسکندریگ. (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی. به تصحیح ایرج افشار. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- خلیلی، نسیم. (۱۳۸۷). تاریخ صفوی. تهران: نشر ققنوس.
- رحیم عزاوی، نعمه. (۱۳۹۵). روش‌شناسی پژوهش‌های زبان‌شناختی. ترجمه جواد اصغری. تهران: نشر دانشگاه تهران.

- سیوری، راجر. (۱۳۷۲). *ایران عصر صفوی*. ترجمهٔ کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- _____ . (۱۳۸۰). *در باب صفویان*. ترجمهٔ رمضان علی روح‌اللهی. تهران: نشر مرکز.
- شیری، قهرمان. (۱۳۹۸). *تقلید و تنزل (نشر التقاطی در عصر صفوی)*. تهران: نشر ورا.
- گالبرایت، جان‌کنت. (۱۳۸۱). *آنانتومی قدرت*. ترجمهٔ محبوبه مهاجر. چاپ دوم. تهران: نشر سروش.
- مدرسی، یحیی. (۱۳۶۸). *جامعه‌شناسی زبان*. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- مزاوی، میشل. (۱۳۶۳). *پیدایش دولت صفوی*. ترجمهٔ یعقوب آژند. تهران: نشر گسترده.
- مصطفی‌الشیبی، کامل. (۱۳۵۹). *تشیع و تصوف*. ترجمهٔ علیرضا ذکاتوی فراگوزلو. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مکاریک، ایرناریما. (۱۳۸۵). *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمهٔ مهران مهاجر و محمد نبوی. چاپ دوم. تهران: انتشارات آگاه.
- میراحمدی، مریم. (۱۳۶۳). *دین و مذهب در عصر صفوی*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- واترمن، جان‌تی. (۱۳۴۷). *سیری در زبان‌شناسی*. ترجمهٔ فریدون بدره‌ای. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- وبر، ماکس. (۱۳۶۷). *مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی*. ترجمهٔ احمد صدارتی. تهران: نشر مرکز.
- ویدوسن، اچ.جی. (۱۳۹۵). *تحلیل گفتمان*. ترجمهٔ نگار ایل‌غمی و نگار داودی. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- هیدن‌الکین، سوزت. (۱۳۵۹). *زبان‌شناسی چیست*. ترجمهٔ محمدضیاء حسینی. تهران: نشر دانشگاه آزاد.
- هیندس، باری. (۱۳۸۰). *قدرت از هابز تا فوکو*. ترجمهٔ مصطفی یونسی. تهران: انتشارات شیرازه.
- جهانگیری، جهانگیر و علی بندر ریگی‌زاده. (۱۳۹۲). *زبان، قدرت و ایدئولوژی در رویکرد انتقادی نورمن فرکلاف به تحلیل گفتمان*. فصلنامهٔ پژوهش سیاست نظری، ۳۳(۱۴)، ۵۷-۸۲.
- داودی، علی‌اصغر. (۱۳۹۰). *تحلیل مناسبات قدرت در اندیشه میشل فوکو*. فصلنامهٔ مطالعات سیاسی، ۳(۱۲)، ۹۳-۱۱۶.

Translated References to English

- Batani, M. R. (2010). *Language and sociology (collection of articles)*. Translated by Mahmoud Khoshnam and Manouchehr Ghaibi. Second edition. Tehran: Publications of the National Library of Iran. [In Persian]
- Bushrieh, H. (1999). *Friend and civil society, discourses of political sociology*. Qom: Naqt Va Nazar Publications. [In Persian]
- Bahar, M. T. (2002). *Stylistics The first volume*. Tehran: Zovar Publications.

- Bahrmanjad, M. (2017). *History of culture and civilization of Iran*. Tehran: Publications of Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (Smt). [In Persian]
- Beeman, W. (2002). *Language, dignity and power in Iran*. Translated by Reza Zokhdar Moghadam. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Davoudi, A. A. (2011). Analysis of power relations in Michel Foucault's thought. *Political Studies Quarterly*, 3(12), 116-93. [In Persian]
- Galbraith, J. K. (2002). *Anatomy of power*. Translation of Mehbooba Mohajer. Second edition. Tehran: Soroush Publishing. [In Persian]
- Haden Elgin, S. (1980). *What is linguistics?*. Translated by Mohammad Zia Hosseini. Tehran: Azad University Press. [In Persian]
- Hindess, B. (2001). *Power from Hobbes to Foucault*. Translated by Mustafa Yonesi. Tehran: Shirazeh Publications. [In Persian]
- Jahangiri, J., and Bandar Rigizadeh, A. (2012). Language, power and ideology in Norman Fairclough's critical approach to discourse analysis. *Research in Theoretical Politics*, 33(14), 57-82. [In Persian]
- Khalili, N. (2008). *Safavid history*. Tehran: Nash Ghoqnos. [In Persian]
- Modaresi, Y. (1989). *Sociology of language*. Tehran: Publications of the Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Mazzaoui, M. (1984). *The emergence of the Safavid state*. Translated by Yaqub Azhend. Tehran: Broad Publishing. [In Persian]
- Mustafa al-Shaibi, K. (1980). *Shiism and Sufism*. Translated by Alireza Zakavati Karagozlu. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Makaryk, E. (2006). *Encyclopedia of contemporary literary theories*. Translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. Second edition. Tehran: Aghaz Publications. [In Persian]
- Mirahmadi, M. (1984). *Religion in the Safavid era*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Paknahad Jabruti, M. (2002). *Superiority and inferiority in language*. Tehran: Gam Noo Publications. [In Persian]
- Rahim Azzawi, N. (2015). *Linguistic research methodology*. Translated by Javad Asghari. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- R Glegg, Stewart. (2000). *Power frameworks*. Translated by Mustafa Yunsi. Tehran: Publications of the Research Institute of Strategic Studies. [In Persian]
- Savory, R. (1993). *Safavid era Iran*. Translated by Kambiz Azizi. Tehran: Nahr-e Markaz. [In Persian]
- _____ (2001). *About the Safavids*. Translated by Ramzan Ali Roholahi. Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Shiri, G. (2018). *Imitation and decline (eclectic prose in the Safavid era)*. Tehran: Vera Publishing House. [In Persian]
- Trudgill, P. (1997). *Sociolinguistics, an introduction to language and society*. Translated by Mohammad Tabatabai. Tehran: Aghaz Publishing. [In Persian]
- Turkman, S. B. (2003). *History of Abbasid scholars. Edited by Iraj Afshar*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Waterman, J. (1968). *Satiety in Linguistics*. Translated by Fereydoun Badrhai. Tehran: Pocket books joint stock company. [In Persian]
- Weber, M. (1988). *Basic concepts of sociology*. Translated by Ahmad Tsederani. Tehran: Nahr-e Markaz. [In Persian]
- Widdowson, H. J. (2015). *Discourse analysis*. Translated by Negar Ilghami and Negar Davodi. Tehran: Sociologists Publications. [In Persian]